

- Болинджер: Болинджер Д. Атомизация значения // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1981. – Вып. X. – С. 200-234.
- Васильев: Васильев Л. М. Современная лингвистическая семантика: Учебное пособие для вузов, – М.: Высшая школа, 1990. – 176с.
- Никитин: Никитин М. В. Основы лингвистической теории значения. – М.: Высшая школа, 1988. – 168с.
- Селіванова: Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716с.
- Соколов: Соколов О. М. Основы имплицитной морфологии русского языка. – М.: Изд-во Российского ун-та дружбы народов, 1997. – 204с.
- Стернин: Стернин И. А. Лексическое значение слова в речи. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1985. – 172с.
- СУМ: Словник української мови. В 11-ти томах. – К.: „Наукова думка,” 1971 – 1980.

Lilia Nevidomska. The implicit denotative mikrocomponents of lexical meaning.

The article deals with the problems of the inner expressions of denotative semes in the contextual structure of the lexical meaning. It focuses on the implicitness which is the characteristic feature of different types of denotative mikrocomponents – differential, negative, occasional semes etc. Special attention is paid to the peculiarities connected with the complicated structure of certain denotative mikrocomponents or with the specificity of lingual objectivation of some semes.

Key words: *explicitness, implicitness, lexical meaning, seme, sememe.*

Петро Мацьків (Дрогобич)

**ПОНЯТТЄВЕ ПОЛЕ ”СВЯЩЕННА ДІЯ”(НАЗВИ ОБРЯДІВ) У
ЛІНГВІСТИЧНІЙ КАРТИНІ СВІТУ**

У статті розглядається поняттєве поле “священна дія”(назви обрядів) в діахронному аспекті, з’ясовується внутрішня форма номенів, проводиться їх

компонентний аналіз, а також описано словотвірні деривати аналізованих слів, простежено процес входження мовних знаків у лінгвістичну картину світу.

Ключові слова: *номен, дериват, лінгвістична картина світу.*

Дослідження з погляду теорії поля дає змогу простежити процес формування й розвитку універсального культурного концепта Бог на власне лінгвістичному рівні. Логіко-поняттєве моделювання сакральної лексики дозволило виділити в його складі 5 поняттєвих полів, об'єднаних навколо логічних категорій “особа”, “предмет”, “дія”, “місце”, “час” [Пуряєва: 13]. Поняттєві поля релігійного мовного континууму вичленовуються на основі додаткової класифікаційної ознаки – категорії священного (святого) як детермінанти для окресленого дискурсу, навколо якої згруповано центр та периферію, транзитивну зону лексико-семантичної, концептуальної архітекτονіки концептосфери Бог.

У структурі поняттєвого поля “священна дія” виділяємо лексико-тематичні групи на позначення власне священнодій, назви богослужінь, назви обрядів, молитов, піснеспівів, читань. Така категоризація лінгвістичного простору в межах культурної універсалії Бог сприятиме виявленню конститутуальних та змінних ознак, що експлікують окреслену реалію на рівні акціонального та реалемного кодів, з'ясуванню партонімічних, гіпонімічних, епідигматичних, парадигматичних відношень.

Центральну позицію у зазначеному поняттєвому полі посідає лексико-тематична група на позначення назв обрядів, яку репрезентують лексеми *хрестити, освячення, помазання, постриження, похоронити, причастя, святити, ставити, сповідь* тощо.

Номен *хрестити* є похідним утворенням з експліцитною внутрішньою формою, відомим із XI ст. у значеннях: “здійснювати обряд хрещення”, “бути хресним батьком, матір'ю” [Срезн. I: 1342]. У XII ст. поряд з лексемами *хрестити, хреститися* функціонували лексеми *хрещати, хрещатися* з ідентичним значенням [Срезн. III: 1413]. Згодом відбувається розширення значення слова “хрестити, осіняючи хрестом”; подібні семи наявні в семемі *хреститися*: “обряд хрещення”,

“хресне знамення”, які збереглися в новітній період [Грінч. IV: 413]. На основі зближення значень лексем *хреститися* і *хрестити* останнє в сучасній українській мові набуває значення “зображувати знак хреста над ким-, чим-небудь рухом правої руки”, на ґрунті метафоричного перенесення вживається у значенні “давати прізвисько, називати кого-, що-небудь якимись словами; лаяти” [СУМ II: 141]. Усі лексико-семантичні варіанти аналізованих лексем вживаються як терміни у християнстві.

Лексема *освячення* – словотвірний дериват (від назви святий). Функціонує в давньоукраїнській мові з початку XII ст. зі значенням “посвячений Богові” [Срезн. II: 715]. У сучасній українській мові характеризується такими лексико-семантичними варіантами: “здійснення церковного обряду, що символізує очищення чого-небудь від гріховності, надання чому-небудь святості” (застаріле), “звеличення облагородження чого-небудь”, “скріплення своїм авторитетом віри в непорушність, закономірність чого-небудь” [СУМ V: 758]; такі ж семи властиві семемі *освячувати*. У релігійній термінології цей номен входить до складу термінів: *освячення води, освячення Храму, освячення лози, освячення Святих Дарів та ін.* [СЦОТ, 89].

Слово *помазання* утворене від дієслова *мазати*, яке з походження праслов’янське: *mazati* “мазати” [ЕСУМ III: 358]. Уже з XI ст. відоме як полісемне утворення, в якому наявні такі семи: “накладення мазі”, “забарвлення”, “таїнство миропомазання”, “використання”. З другої половини XIII ст. набуває значень “мазання” (благовоніями), “миро” [Срезн. II: 1154-1155]. У сучасній українській мові семантичні компоненти змісту втрачені, семема функціонує як моносемійне утворення “християнський релігійний обряд” [СУМ VII: 111], таке ж значення притаманне і релігійному терміну. На відміну від лексеми *помазання* назва *помазувати* в українській мові має два значення: “мазати потроху, час від часу”, “здійснювати обряд помазання” (з позначкою застаріле); у церковно-обрядовій термінології їй притаманне останнє значення.

Номен *постриження* похідний від дієслова *стригти*: праслов’янське **strigiti* – “стригти” [Фасмер III: 778]. У давньоукраїнській мові з XI ст. виступало у трьох

значеннях: “посвячення в монахи”, “святкування вступу в юнацький вік”, “оновлення” [Срезн. II: 1267], однією із сем дієслів *постригти* (*постричи*), *постригтися* (*постричися*), які засвідчені з XI ст., є “посвячення в монахи”, на основі якої утворилося значення лексеми *постриження* “посвячення в монашество”; тільки з такою семою вживається семема *постригтися* в словнику української мови XIV-XV ст. [ССУМ II: 208]. Лексикографічні джерела XIX-XX ст. не фіксують значень, які лягли в основу релігійних термінів *постриження*, *постригти*; у словнику української мови за редакцією Б.Грінченка один з лексико-семантичних варіантів позначає “освячення в монахи” [Грінч. III: 372]. Словник української мови подає лексему *постриг* у значенні (лексема *постриження* відсутня не тільки у цьому джерелі, але й інших лексикографічних працях XIV-XX ст.) “церковний обряд посвячення в ченці (черниці), що супроводжується постриганням волосся” [СУМ VII: 380]. Конституенту *постригти* властиві значення “підрізуючи, робити коротшим або зовсім зрізувати волосся (вовну) і таке ін.”, “обряд посвячення в ченці”, “брати в солдати” (з позначками розмовне, застаріле), “робити, виставляти когось ким-небудь”, подібні семи властиві семемі *постригтися*, за винятком семи “брати в солдати” [СУМ VII: 380]. У церковно-обрядовій термінології досі використовується лексема *постриження* і її словотвірний варіант *постриг* у значеннях: “обряд прийняття чернечого стану”, “хрестовидне постриження волосся на голові – священнодія в складі богослужіння Таїнства Хрещення та обряду прийняття чернечого стану” [СЦОТ: 103]. Цікаво, що конституент *постригтися* не є релігійним терміном, тоді як Словник української мови таке значення за ним зберігає.

Знакове утворення *похоронити* – словотвірний дериват від праслов’янського **хорniti*, вважається спорідненим з латинським *servō, servāre* “рятувати, оберігати”, авестійським *haraitē* “оберігати, берегти” [Фасмер IV: 266], первісне значення якого, вірогідно, “заховати” на давньоукраїнському мовному просторі фіксується з кінця IX ст., у X-XI ст. вживалося у значеннях “обряд поховання”, “забрати, прибрати” [Срезн. II: 1317]. Термінологічного значення слово *похоронити* не набуло в сучасній церковно-обрядовій термінології.

Номен *причастя* запозичений зі старослов'янської мови, старослов'янське *причастие* – “причастя; участь, причетність” пов'язане з дієсловом *причаститися* “взяти участь”, утвореним за допомогою префікса *при-* від іменника *часть* “частина” [ЕСУМ IV, 583]. У давньоукраїнській мові у XI ст. характеризувалося такими семами “приєднання”, “зв'язок”, “доля, жереб”, “спадковість”, “причастя святих тайн”, “граматичний термін” [Срезн. II: 1490]. З плином часу семантичний центр семми *причастя* звужується, і вона починає функціонувати лише з семою “причастя святих тайн”, саме цей семантичний компонент змісту послужив базою для творення похідних утворень: *причаство, причастен, причастич* [Желех. II: 763], *причастний, причастник, причащати* [Желех. II: 763; Грінч. II: 451], *причащатися* [Грінч. II: 451]. У сучасній українській мові лексемі *причастя* притаманні такі значення: “християнський обряд, під час якого віруючі уживають хліб і вино – символ тіла і крові Христа”, “спеціально приготовлені священнослужителем хліб і вино, якими причащаються віруючі під час цього обряду” [СУМ VIII: 95]. Такі ж значення відображені і у фраземах *давати причастя, пускати до причастя, приймати причастя, ходити до причастя*. Церковно-обрядова термінологія послуговується й іншими похідними утвореннями: *причащання вірних, причащання священнослужителів, запричащати* [СЦОТ: 1078].

Похідним утворенням є назва *святити*. У давньоукраїнській мові з XI ст. вживалося у значенні – “поінформувати”, з XII ст. набуває нового значення “посвятити в священницький чин”; у XVII ст. розширюється обсяг змісту лексико-семантичним варіантом “освятити храм” [Срезн. III: 305]. У наступних століттях на основі семи “освятити храм” виникає сема “освячення когось, чогось”, зберігається також значення “висвячувати у духовний сан” [Грінч. IV: 111; Желех. II: 858], інші лексикографічні джерела фіксують значення “святкувати” [Тимч. II: 314], яке не характерне для сучасної української мови. Як релігійний термін, лексема *святити* позначає “церковний обряд освячення” (інша назва – *освячувати*), “висвячення в духовний сан” (інші назви – *рукопокладати, хиротонізувати, інститувати*) [СЦОТ: 116]. Такі ж семи були властиві семмі *свячення* з XII ст., інші – “частина храму”, “священницький чин”, “святкування” – занепали [Срезн. III:

311-312], хоча сема “святкування” у цій лексемі зафіксована й пізніше [Тимч. II: 316].

Номен *священнодіяти* є словотвірним дериватом з експліцитною внутрішньою формою. Значення “здійснювати церковний обряд” притаманне цій лексемі з XI ст. Словник української мови подає й інше значення: “виконувати яку-небудь справу особливо урочисто й поважно, як обряд”. Такі ж семи характерні і для семени *священнодійство*. Релігійному терміну властиве лише первинне значення.

Назва *ставити* індоєвропейського походження; через старослов’янську мову запозичене в давньоукраїнську; споріднене з литовським *stoveti, styriu* – “стояти”, латинським *stivkt*, готським – *stojn* направляти та ін. [Фасмер III: 742]. В одному з лексико-семантичних варіантів XII ст. мало значення “висвячувати”, лексема *ставитися* – “висвячуватися” [Срезн. III: 486-487]. Надалі в українській мові ці значення втрачаються [ССУМ II: 376-377; Тимч. II: 357-358; Желех. II: 913; Грінч. IV: 194-195]. У сучасній українській мові семантичний обсяг змісту слова *ставити* розширився, проте не фіксується значення, які використовуються в церковно-обрядовій термінології: “висвячувати на священнослужителя чи церковнослужителя”, “здійснювати обряд посвячення в церковний чин, який проводять під час архиерейської Літургії”. Те ж саме стосується форми *ставитися* – “висвячуватися на священнослужителя чи церковнослужителя”, “підлягати обряду посвячення в церковний чин, який здійснюють під час архиерейської Літургії” [СЦОТ: 39; 123].

Лексема *сповідь* виводиться від дієслова “відати”, яке має індоєвропейську основу, відповідає древньоіндійському *vēda* – “я знаю”, готському *weit* – “я знаю” та ін. [Фасмер I, 283]. У давньоукраїнській мові лексема *сповідь* зі значенням “покаяння” вживається з першої половини XII ст. Сема “покаяння” послужила основою для творення лексико-семантичного варіанта “відверте признание”, який фіксується лише у сучасних лексикографічних джерелах [СУМ IX, 550]. У церковно-обрядовій термінології лексемі *сповідь* властиве первісне значення – “визнання грішником власних гріхів перед священнослужителем-сповідником”, слово *сповідь* виступає зі значенням “Таїнство примирення грішника з Богом”

[СЦОТ: 123; 128]. Як похідне утворення лексема *сповідання* у XI ст. характеризувалася семами “розповідь”, “сповідь”, “визнання”. Згодом семи “визнання”, “розповідь” занепадають; семема “сакралізується” і вже як моносемійне утворення вживається в українському мовному просторі, позначаючи дію зі значенням *сповідати і сповідатися*. На основі семи “сповідь” з XI ст. утворюється похідна форма *сповідник* із семами “святий”, “духовний отець” [Срезн. I: 1128-1129], згодом сема “святий” втрачається, натомість конкретизується сема “духовний отець” – священик, який слухає сповідь; з XIII ст. семантичний обсяг цієї семемі поширюється і на особу, яка сповідається, позначаючи і її [Желех. II: 904], хоча інші джерела, які відображають приблизно цей же період, подають лише перше значення [Грінч. II: 181; Тимч. II: 345]. У Словнику української мови фіксуються два щойно аналізовані значення [СУМ IX: 550]; ці ж значення притаманні лексемі *сповідальник*; лексико-семантичний варіант лексеми *сповідальниця* виражає значення “особи жіночої статі, яка сповідається”, інший лексико-семантичний варіант цієї лексеми набув значення “спеціально обладнаного місця для сповіді в храмі” [СУМ IX: 549]. Згадані лексеми характерні й для релігійного дискурсу і мають там тотожні значення. Як для лексику української мови, так і для сакруму властиві лексеми *сповідати і сповідатися* у лексико-семантичних варіантах: “здійснювати обряд сповіді”, “визнавати свої гріхи”; “визнавати свої гріхи”, тоді як в українському мовному просторі лексема *сповідати* вживається в лексико-семантичних варіантах: “примушувати відверто признатися в чому-небудь, розповісти про щось”, “дотримуватися якої-небудь релігії, якогось віровчення”, “відкрито визнавати, наслідувати якесь вчення, якісь погляди, переконання” [СУМ IX: 549-550], а лексема *сповідатися* виступає в лексико-семантичних варіантах “каятися під час сповіді”, “відверто признаватися кому-небудь у чомусь, розповідати про щось” [СУМ IX: 549-550].

Слово *розрішати* виникло на староукраїнському мовному ґрунті, пов’язана з дієсловом *рішати*, що споріднене з литовським *raĩlyti*, *raĩlyti* “зав’язувати”, давньопруським *senrists* “зв’язаний” та ін [Фасмер III: 479]. Уже в XI-XII ст. характеризувалося значеннями “розв’язувати”, “розгадувати, роз’яснювати”, а з

кінця XIV ст. “відпускати (процати) гріхи” [Срезн. III: 51]. Друге значення занепадає у наступних століттях. Українська мова фіксує ще один лексико-семантичний варіант цієї семми – “дозволяти” [Желех. II: 880; СУМ VIII: 794]. У церковно-обрядовій термінології виступає зі значенням “давати розрішення”, “відпускати гріхи під час Таїнства Сповіді” (інша назва – *відпускати гріхи*) [СЦОТ, 114].

Лексема *розрішатися* має різні значення на рівні лексику і на рівні церковної термінології, на відміну від конституента *розрішати*, які взаємно не перетинаються. Як релігійний термін характеризується значенням “підлягати розрішенню”, у сучасній ж українській мові функціонує зі значенням “завершуватися чим-небудь, проявлятися в чомусь”, “вирішувати яке-небудь питання” [СУМ VIII: 795]. Похідне утворення *розрішення* зі спільною семмою “відпущення гріхів” на лексичному і поняттєвому рівнях, вирізняється значенням “дозвіл, санкція на здійснення чого-небудь” у сучасній українській мові [СУМ VIII: 795]; у церковно-обрядовій термінології в одному з лексико-семантичних варіантів позначає “обрядову частину Таїнства Сповіді, під час якої священнослужитель-сповідник звільняє каянина від гріхів, накладаючи покуту й читаючи над ним розршальну молитву” [СЦОТ, 114].

Назва *поклін* (поклонъ) виводиться від праслов’янського дієслова *kloniti* “хилити, нахилити, гнути, згинати” [ЕСУМ IV: 465]. У давньоукраїнській мові XI ст. йому властиві такі семми: “поклін на молитві”, “поклоніння”, “вітання”, “прохання”, “дар”, “покірність” [Срезн. II: 1108]. Лексикографічні джерела XIV–XV століть фіксують значення “форма шанобливого звертання”, “данина, яку склали феодально залежні селяни як доказ пошани” (лише у множині) [ССУМ II: 178]. У сучасній українській мові семантичний спектр лексеми розширився, йому властиві такі значення: “знак вітання, подяки, поваги, молитви”, “вітання, привіт”, “принижене прохання”, “вітання з подарунком” (заст.) [СУМ VII: 31]. Свідченням продуктивності цієї лексеми є її входження до складу фразем: *віддавати поклін; класти поклони; іти (іхати) з поклоном*. У церковно-обрядовій термінології позначає “Літургійний жест – схилення голови чи тулуба, яке переважно супроводжують хресним знаменням”. Інша назва – *метанія*; є також компонентом

складених термінів: *поклін великий (поклін доземний), поклін малий, поклін поясний (поклін середній)* [СЦОТ, 99].

Лексема *жертва*, очевидно, запозичена з церковнослов'янської мови; старослов'янське жрѣтва дієслівного походження, що означало „приносити жертву” [ЕСУМ II: 135]. Тому це слово умовно можна віднести до лексики дохристиянського періоду. Первісне значення його – „предмет або істота, яких приносили як дар богам”. За часів поганства жертвували богам птахів, тварин, продукти землеробства. Остаточо не з'ясованим є питання про те, чи приносили в жертву ідолам людей. На українському мовному ґрунті семема *жертва* реалізується у кількох лексико-семантичних варіантах: „доброчинність”, „нещастя”, „знущання”, „жертва”, „потерпілий”. Конституент *жертва* є складовою частиною фразем: *понести великі жертви* – втратити багато людей, *віддавати в жертву* – відмовлятися від когось, чогось, *іти на жертву* – відмовлятися від особистих вимог задля кого-, чого-небудь, *ні перед якими жертвами не спинятись* – бути здатним і готовим нести великі втрати, *приносити жертву* – зробити що-небудь заради когось, чогось. Первісна сема зберігається у прикметнику *жертвенний*. Домінантними семемами у конституентах з коренем жер- є семи «доброчинність», «самопожертва», що свідчить про збереження певною мірою поганського трактування жертви в українському мовному просторі.

Слово *треба* є синонімічним відповідником семантики *жертва*. Номен *треба* запозичений з церковнослов'янської мови і мало значення „жертвоприношення”. Згодом у християнській термінології десь з XVI ст. воно набуло значення „назва богослужіння, яке здійснюють при потребі й на прохання осіб за особливих обставин життя” [СЦОТ: 131]. Корінь цієї лексеми і в дериваті *требник* – „церковно-богослужбова книга, яка містить текст таїнств, освячень, благословінь та вказівки щодо їх проведення” [СЦОТ: 131]. Лексикографічні джерела XIV-XV ст. не фіксують лексеми *треба*, натомість розширюється словотвірний ряд із коренем *треб-* – *потреба*, у лексико-семантичних варіантах якого реалізуються семи „необхідність”, „скрута”, „предмет необхідності”, „належність” [ССУМ II: 213-214], правда, у словнику П.Білецького-Носенка подибуємо і номінацію *треба*

в значенні “потрібно”, і назву *треба* зі значенням “обряди і тайни церковні, які здійснюються священством” [Біл.-Нос.: 356].

Слово *тризна* не має однозначної етимології. Припускають праслов’янське походження *truzna, яке похідне від дієслова травить зі значенням „поминальна їжа”. І. Срезневський вважав, що під словом “тризна” треба розуміти, звичайно, не поминальний бенкет по померлому, а бойові ігри, змагання, особливі обряди, покликані відганяти смерть від живих, що демонстрували їхню життєздатність. У пам’ятках XI ст. слово *тризна* (трызна) означає “боротьбу”, “змагання” і відповідає грецьким словам, що означають змагання в палестрі або на стадіоні. Первісним значенням цього слова було «змагання, подвиг». Лише після прийняття християнства воно позначало поминальний бенкет [Фасмер IV: 102].

Особливістю лексико-тематичної групи назв обрядів є відсутність лексем грецького походження. Переважну частину у цій групі становлять слова-праслов’янізми (*святити, причастя, жертва* та ін.); староукраїнізми – *розрішати*. Їхня поява датується, як правило, X-XI ст., що вказує на їх функціонування і в дохристиянській мовній традиції як загальноживаних лінгвістичних реалій. Що ж стосується християнської картини світу, то їхня актуалізація зумовлена вторинною номінацією і свідчить на користь припущення про архаїчність згаданого пласту номенів. Незначна частина номінацій (*поклін*) характеризується розгалуженою системою семантичних та словотвірних дериватів, які виходять за межі сакральності.

ЛІТЕРАТУРА

- Біл.- Нос.: Білецький-Носенко П. Словник української мови /Підг. до вид. В.В.Німчук.: К.: Наукова думка, 1966. – 423 с.
- Грінч.: Словарь української мови / Упорядкував з дод. влас. матеріалу Б.Д. Грінченко. – К., 1907 – 1909. – Т.1 – 4.
- Желех.: Малорусько-німецький словник: В 2-х т. /Упорядники Євген Желехівський і Софрон Недільський. – Львів, 1880.

ЕСУМ: Етимологічний словник української мови: В 7-ми т. – К., 1982–2003. – Т. 1 – 4.

Пуряева: Пуряева Н.В. Формування української церковно-обрядової термінології (назви богослужбових предметів): Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01. – К., 2001. – 20 с.

Сл.: Словник української мови XVI - першої половини XVII століть // Випуски 1 – 11. – Львів, 1994 – 2004.

Срезн.: Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка: В 3-х т. – М., 1958.

СУМ: Словник української мови: В 11-ти т. – К., 1970 – 1980.

ССУМ: Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.: В 2-х т. – К., 1977 – 1978.

СЦОТ: Наталія Пуряева. Словник церковно-обрядової термінології. – Львів, 2001.

Тимч.: Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV-XVIII століть: Книга 1, 2. – Київ, Нью-Йорк, 2002.

Фасмер: Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т. – М., 1964-1973.

Petro Matskiv. Conceptual Field “Sacramental Action” (Names of Rituals) in linguistic picture of the world. *The article focuses on the conception “The Sacramental Action”(names of rituals) in diachronic aspect, the inner form of the nomens and their component analysis as well as the derivatives of the analysed words is considered. Besides, the occurrence of unit of language in linguistic picture of the world is retraced in the article.*

Key words: *nomen, derivate, linguistic picture of the world*

Людмила Пархонюк (Тернопіль)

ПЕРИФЕРІЙНІ АПОЗИТИВНІ КОНСТРУКЦІЇ З ПОГЛЯДУ СИНТАКСИЧНОЇ ДЕРИВАЦІЇ